Varhany v katedrále Svatého Ducha a v kapli sv. Klimenta

Varhany jsou monumentální nástroj. Sváteční čas, stejně jako chvíle modlitby a rozjímání, si lze bez jejich hlasu jen stěží představit. Proto budeme v letošním roce stoupat na kůry kostelů v Hradci Králové i jinde v diecézi. Zasvěceným průvodcem nám bude profesor Václav Uhlíř, varhaník, organolog a hudební pedagog.

Začneme v hlavním chrámu diecéze, v katedrále Svatého Ducha, založené před více než sedmi sty lety. V její těsné blízkosti pak ještě navštívíme kapli svatého Klimenta, pokládanou za jeden z nejstarších kostelů v Čechách.

Katedrála Svatého Ducha je chrám gotický. Někdy se uvádí, že ho založila roku 1307 vdova po českém králi Václavovi II. královna Eliška Rejčka. Podle novějších výzkumů však tady stál už ve druhé polovině 13. století farní kostel, který roku 1339 vyhořel. V letech 1339–1342 byl postaven nynější presbytář. Loď kostela byla dokončena v 60. letech 14. století, za královny Alžběty Pomořanské. Při opravách po skončení husitských válek byla vestavěna rozsáhlá kruchta. Už tenkrát zde byly varhany?

„Existují záznamy, že nějaké varhany tady byly od prvopočátku,“ ujímá se slova Václav Uhlíř. Hudební složka liturgie hrála důležitou roli již v době vzniku kostela. Zajímala se o ni i královna Eliška Rejčka, která ve své závěti odkázala kostelu 50 kop grošů pro chrámové zpěváky. K samému počátku vzniku kostela sahají také nejstarší písemné zprávy o varhanách. Zápis v kronice hovoří o opravě varhan v roce 1335, kterou uhradili dva hradečtí měšťané. O dalším osudu prvních varhan zřejmě rozhodly ničivé požáry.

Významným mezníkem souvisejícím s chrámovou hudbou byla již zmíněná

Vybrazení varhan v Radoušově kancionálu z let 1592–1604

stavba hlavní empory v roce 1463. Z tohoto období také pocházejí nejstarší dochované rukopisy latinských zpěvů, dokládající činnost literátského bratrstva. Jejich značné jmění umožňovalo pořizovat nejen překrásně zdobené kancionály, ale i varhany.

Stavba dalších varhan souvisela s rozšířením bočních empor v roce 1542. Jak dokládá unikátní vyobrazení v kancionálu Matouše Radouše z let 1592–1604, byly jedny z varhan postaveny nad severní emporou. Je zřejmé, že se v kostele Svatého Ducha, podobně jako v jiných významných kostelech, pořizovaly vedle hlavních varhan i menší pozitivy. Záznamy, které se zmiňují současně o varhanách i pozitivu, se objevují v inventářích již od roku 1583.

V roce 1638 byly na náklad města pořízeny nové dvoumanuálové varhany. Z tohoto nástroje se dokonce dodnes zachovala dřevěná deska, která byla zavěšena na varhanní skříni pozitivu a znázorňovala tehdejší siluetu města.

V letech 1763–1767 pracoval v Hradci Králové králický varhanář Josef Streussel, který zde postavil dvoje varhany. Jedny v kostele Nanebevzetí Panny Marie, které se zachovaly dodnes, a druhé v katedrále Svatého Ducha. Katedrální varhany stály 2350 zlatých a platil je tehdejší kapitulní děkan Jan Sax. Třicetirejstříkový dvoumanuálový nástroj byl dispozičně velmi zajímavý. Kromě devíti smíšených alikvotních rejstříků obsahoval i jazykový rejstřík v pedálu. Manuály měly rozsah do d3 a lomenou velkou oktávu. Vzduch do varhan byl čerpán šesti měchy. Muselo se tedy sejít šest měchošlapů, tzv. kalkantů, aby nástroj vůbec zazněl. Zvládli by to asi i dva, museli by ale být dost silní. Proto tuto činnost často vykonávali například i hrobníci. Po roce 1930 však kalkanti přišli o práci, protože mechanické čerpání vzduchu nahradil ventilátor.

Varhany v katedrále Svatého Ducha, starý stůl z roku 1944...

...a nový hrací stůl

Barokní nástroj byl zřejmě pozoruhodný i po výtvarné stránce, protože v roce 1864 se v rámci regotizace katedrály zvažovalo, zda barokní korpus varhan ponechat. Nakonec však převážil Schmoranzův návrh na stavbu novogotických varhanních skříní a bylo rozhodnuto, že se postaví nástroj zcela nový. V roce 1884 dokončil stavbu nového dvoumanuálového nástroje s mechanickou trakturou, kuželkovými vzdušnicemi a 29 rejstříky varhanář Karel Schiffner z Prahy (opus 104). Romantická dispozice, vycházející ze zásad ceciliánské reformy, sice lépe vyhovovala při doprovodu figurální hudby, ale pravděpodobně nedokázala svým plénem uspokojivě naplnit prostor kostela. Proto se již v roce 1906 uvažovalo o změně dispozice a rozšíření o III. manuál.

S velkou přestavbou se však začalo až v roce 1937 a ujala se jí firma Josefa Melzera z Kutné Hory, která rozšířila nástroj na čtyři manuály. Ovládání I. a II. manuálu bylo přestavěno na pneumatickou trakturu, III. a IV. manuál byl umístěn na boční oratoři v presbytáři a byl ovládán dálkově elektropneumatickou trakturu. Technicky i zvukově pozoruhodný nástroj byl dokončen v roce 1944, ale již po několika letech provozu byl značně poruchový. Z hráčského hlediska bylo ovládání dálkového stroje velmi problematické, protože nasazení tónů mělo velké zpoždění. *„Zažil jsem to ještě kolem roku 1970, kdy jsem zde začínal hrát. Tehdejší katedrální varhaník Jiří Strejc se snažil systém dálkového ovládání neustále opravovat a udržovat v chodu, ale po čase od svého snažení ustoupil, už to nebylo v lidských silách. Textilní izolace kabeláže, vedoucí od hracího stolu přes půdu do boční oratoře, se totiž stala vítanou potravou pro myši a dálkový stroj bohužel nadobro oněměl,“* vzpomíná Václav Uhlíř.

Přesto mám k tomuto často poruchovému nástroji jakýsi citový vztah, protože sehrál v mé hudební kariéře podstatnou roli. Vzpomínám, jak jsem se s panem Strejcem poprvé setkal na kůru kostela Panny Marie v Hradci Králové v roce 1969. V té době jsem už celkem slušně hrál na klavír, ale o studiu na konzervatoři jsem neuvažoval. Nebavilo mě moc cvičit. Zvuk varhan mě však velmi oslovoval a ovládání tohoto nástroje mě přímo fascinovalo. Pan Strejc si toho všiml a nabídl mně, jestli si nechci zahrát na nástroj v katedrále. Připadal jsem si jako pilot v letadle. Nepřeberné množství ovládacích prvků, nekonečná řada barevných kombinací, emotivní pocity při hře na pléno. Myslím, že to byl jeden z klíčových okamžiků v mém životě. Neváhal jsem využít nabídku a začal jsem k panu Strejcovi chodit na soukromé hodiny varhan. Během několika lekcí jsem si osvojil základy hry na varhany a bez velkých příprav jsem byl zapojen do chrámové praxe. Zdánlivě nesystematický způsob výuky mně velmi vyhovoval a hlavně brzy přinášel ovoce. Místo nezáživných stupnic a etud jsem se s nadšením prokousával drobnými skladbami J. S. Bacha a dalších mistrů. Opájel jsem se mohutným zvukem nástroje, učil jsem se improvizovat, doprovázet liturgii, rejstříkovat, zpívat ve sboru, opravovat varhany. Mnohdy se hodina z různých důvodů nekonala. Ale kdykoliv jsem přišel, mohl jsem cvičit, jak dlouho jsem chtěl. Vzpomínám si, jak jsem vždycky zazvonil u dveří jeho domu a z prvního patra se vyklonila usměvavá tvář se slůvkem *„Chytej!“*. A tím klíčem jsem otevíral nejen vchod na kůr, ale i celou svoji budoucí hudební kariéru.

Varhany v katedrále – prospekt

Technický stav obou manuálů na hlavním kůru se začal postupně zhoršovat a po roce 1989 se začalo vážně uvažovat

o další přestavbě. Té se v roce 1993 ujal Ing. Miroslav Heger z Hořovic. Koncepce této zatím poslední přestavby počítala s rekonstrukcí mechanicky ovládaného Schiffnerova nástroje a dostavbou III. manuálu. Cílem této přestavby bylo dosažení větší spolehlivosti a obohacení zvukových možností nástroje. Přestavba byla dokončena v roce 1999.

„Většina píšťalového materiálu pochází z Schiffnerova nástroje z roku 1884. Například plejáda fléten, ty jsou nádherné,“ demonstruje Václav Uhlíř možnosti nástroje. *„Flétna trubicová 8‘, nebo další o oktávu výš, nebo ještě další flétny na druhém manuálu. I nejdůležitější rejstřík varhan – Principál 8‘ tady krásně zpívá. Vlastně jakýkoliv rejstřík vyberu, tak ta akustika jej dotvoří a udělá z něj opravdu lahodný zvuk. Pak je zde neobvyklý rejstřík v pedálu – Mixtura septimová. Muzikanti vědí, že septima je interval poměrně nelibozvučný. Já vám předvedu, jak zní... Je to až takové strašidelné, ale má to svoji barvu a dokáže to pedál zajímavě prokreslit. Pak zde máme klasickou trojici jazykových rejstříků. Hoboj na třetím manuálu, na hlavním stroji pak Trumpeta a v pedálu nesmí chybět Pozoun, ten je opravdu výživný a dodává celému plénu potřebný fundament. Intonace nástroje je výsledkem snahy o zachování původního Schiffnerova zvukového ideálu s přihlédnutím k celoživotním zkušenostem ředitele kůru Jiřího Strejce, který preferoval barevnost a zvukovou ušlechtilost před ohlušujícím plénem. Za velmi zdařilý považuji technicky i ergonomicky zpracovaný hrací stůl, jehož stylový design vhodně koresponduje s varhanní skříní.“*

> Vzduch do varhan byl čerpán šesti měchy. Muselo se tedy sejít šest měchošlapů, tzv. kalkantů. Zvládli by to asi i dva, museli by ale být dost silní. Proto tuto činnost často vykonávali například i hrobníci.

„Kaple sv. Klimenta je některými kronikáři pokládána za jeden z nejstarších kostelů nejen v Hradci Králové, ale i v Čechách. Hradecký kronikář P. F. Švenda, který byl poslední, kdo měl přístup k archivním pramenům městského archivu Hradec Králové, uvádí, že v kronice Johanese Marignoli se zmiňuje pověst o založení kaple sv. Klimenta na hradě jménem Gradic. Kapli nechal postavit kníže Bořivoj, když se vracel se svou manželkou Ludmilou z Moravy, kde byli oba pokřtěni arcibiskupem Metodějem. Zmínka o této stavbě je i v Neplachově kronice Opatovického kláštera. V té se uvádí, že jediným známým kostelem v Hradci Králové je v roce 1134 právě kostel sv. Klimenta.“ PhDr. Jiřího Němečka cituji ve chvíli, kdy vstupujeme do kaple sv. Klimenta, záměrně. Před třemi lety o ní napsal reprezentativní publikaci, která vyšla u příležitosti 300. výročí celebrace první mše svaté v kapli po její barokní přestavbě. Krásný komorní prostor. Před námi je nástroj, řekla bych malý, ale nerada bych se ho nějak dotkla.

„Je to skutečně malý nástroj, má pouze osm rejstříků,“ neprotestuje proti mému prvnímu dojmu profesor Václav Uhlíř. *„Ovšem jeho zvuková stránka je díky úžasné akustice naprosto skvělá. Stávající barokní podoba kaple pochází z počátku 18. století, ovšem o původních varhanách zde nemáme žádné zprávy. Já si ještě matně vzpomínám na zbytky nástroje z roku 1908, který stával na kůru a postavil jej Josef Melzer z Kutné Hory. Na kůr se tehdy chodilo přes Bílou věž, která byla přistavěna ke kapli v 16. století. Po roce 1980 byla ale kaple z havarijních důvodů uzavřená a nástroj se postupně rozebíral na součástky. Opravy kaple*

Kaple sv. Klimenta, staré varhany, 1993

Kaple sv. Klimenta, nové varhany, 2004

započaly až po roce 1990. Tehdy se také začalo uvažovat o pořízení nových varhan do restaurované kaple. S Mons. Františkem Hladkým jsme zvažovali různé varianty, třeba převézt sem nástroj z jiného kostela.“

„Na vznik varhan nakonec měla bezprostřední vliv jedna drobná a úsměvná událost,“ přidává svou vzpomínku děkan Hladký. *„Varhanářská firma Kánský-Brachtl zhotovovala tenkrát nové varhany pro kostel sv. Antonína na Novém Hradci Králové. Po jejich kolaudaci koncem listopadu 2001 jsme seděli na večeři v jedné restauraci. Byla tam sváteční nenucená atmosféra. Všem bylo jasné, že se varhanářské firmě podařilo dokončit kvalitní dílo. A tehdy mi pan Kánský položil otázku: ‚A jakou práci pro nás máte teď?‘ Nevím, jestli to myslel vážně, domnívám se, že ne. Já jsem mu naprosto bez přemýšlení odpověděl: ‚Potřebujeme ještě varhany pro kapli sv. Klimenta‘. On mi tehdy řekl, že pokud tuto práci získají, zhotoví takové a takové varhany. ‚Jen za milion Kč‘, jinak by stály určitě miliony dva. Debatu jsme ukončili s tím, že jakmile seženu jeden milion, hned se ozvu. Když jsem panu Kánskému za několik měsíců telefonoval, že nastal čas, abychom se začali o varhanách pro kapli sv. Klimenta bavit konkrétně, ptal se mne několikrát: ‚Myslíte to vážně, neděláte si legraci?‘ Život někdy tropí šprýmy.“*

Firma Kánský-Brachtl je naše špičková varhanářská dílna. Pochlubit se může například rekonstrukcí svatovítských varhan nebo velkým nástrojem v bazilice sv. Markéty v Břevnově. Jejich varhany v kapli sv. Klimenta jsou opravdu mistrovským nástrojem. Pro návrh varhanní skříně hledali varhanáři inspiraci v českém barokním varhanářství. Proto jejich návrh členění prospektu čerpá z děl Abrahama Starka z Lokte. Konkrétně z už neexistující varhanní skříně, která byla umístěna na Wolmutově kruchtě v katedrále sv. Víta v Praze.

„Zachovala se ovšem kresba, podle níž varhanáři vytvořili, dalo by se říct, repliku,“ doplňuje Václav Uhlíř. Inspirace barokním mistrem Starkem je patrná nejen na tvarosloví varhanní skříně, ale i na zdobení cínových píšťal, na hracím stole a na mnoha dalších detailech, skrytých uvnitř nástroje. Potahy kláves jsou zhotoveny ze švestkového dřeva, což byla v baroku obvyklá praxe, protože slonovina byla drahá. Pro varhaníka to znamená vlídný dotyk a zvláště v zimě klávesy tolik nestudí, jako ty bílé. Většina součástí včetně varhanní skříně, varhanní lavice, vzdušnic, konstrukce, rejstříkové traktury a dalších komponentů, je zhotovena z prvotřídního dubového dřeva. Specialitou je pak ručně opracovaná cínoolověná slitina pro zhotovení kovových píšťal i ručně hoblované dřevěné píšťaly.

Nejtišším rejstříkem je zde Viola di gamba 8‘. Je to taková imitace historického smyčcového nástroje. Copula 8‘ je celá zhotovena z dubového dřeva a dobře se pojí s ostatními rejstříky. Pak jsou zde vidět krásně zdobené cínové píšťaly v prospektu, kde je umístěna zvuková páteř nástroje – Principal 4‘. Kaple má sice nádherný dozvuk, ale možná až moc velký, který zvuk nástroje nejen prodlužuje, ale i zesiluje. Když také varhanáři nový nástroj přivezli, museli ho po zvukové stránce ztišit na úplné minimum, aby tzv. netrhal klenbu. Jednou ze zajímavostí je i historické netemperované ladění, které se praktikovalo hlavně v době baroka, kdy se ještě nepoužívaly všechny tóniny. Nástroj tak zní v běžně používaných tóninách velmi čistě a naopak ve vzdálenějších tóninách působí poněkud archaicky. Hlavní manuál má pouze čtyři rejstříky: Copulu 8‘, Principal 4‘, Octavu 2‘ a dvouřadou Rauschquintu. V pedálu je pouze jeden rejstřík – Subbas 16‘, u kterého navíc chybí tón Cis. Ten repetuje z malé oktávy, ale jelikož se tento tón téměř nepoužívá, málokdo si toho všimne.

Zkrátka hodně muziky za málo peněz. *„S radostí nad dokonale zhotoveným nástrojem doporučuji dílo převzít do užívání,“* napsal v závěru kolaudační zprávy v květnu 2004 profesor Václav Uhlíř. Příště se s ním za varhanami vydáme do kostela Nanebevzetí Panny Marie a do kaple sv. Josefa na Velkém náměstí v Hradci Králové.

Eva Zálešáková

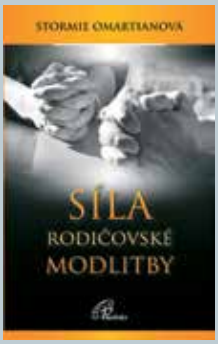
Knižní tipy

Nakladatelství Paulínky

Jungmannovo nám. 18, 110 00 Praha 1
t. 224 818 757, objednavky@paulinky.cz
www.paulinky.cz

Stormie Omartianová

Síla rodičovské modlitby

Nové vydání knihy ze série Síla modlitby povzbuzuje k vytrvalé a usilovné modlitbě rodiče. *„Boj o životy našich dětí se odehrává na kolenou. Nemodlit se je jako sedět a zpovzdálí se dívat, jak na naše děti ve válečném poli dopadají střely ze všech stran. Když se však modlíme, jsme v bitvě po jejich boku a svoláváme Boží moc v jejich prospěch.“ Brož., 231 s., 235 Kč*

Silvano Fausti

Nad evangeliem podle Matouše

Matoušovo evangelium se považuje za evangelium společenství: soustřeďuje se na Synovo slovo, které z nás činí syny Otce a zároveň bratry mezi sebou navzájem. V tomto bratrství se uskutečňuje naše synovství: ve vztahu k druhému člověku uskutečňujeme životní vztah k Jinému. *E-kniha, 395 Kč*